

Lehet, hogy valaki megretten attól a sok feladattól, amelyet elemzésünkben a társadalomtudományi tantárgyakra ruháztunk. Sokszor magát az előírt anyagot is nehéz az adott időben elvégezni. Gondolnunk kell arra is, hogy iskoláink igen különböző tárgyi, környezeti és személyi feltételek között működnek. Mindez nem változtat azonban a tényeken, legfeljebb a feladatok sorrendjét határozza meg. Saját helyzetét elemmezve döntheti el a pedagógus csupán, hogy az adott osztályban mindenekelőtt az olvasási készséget kell-e megszilárdítania, vagy arra kell törekednie, hogy a tanulók környezet-adta érdeklődésétől messzebb eső fogalmakat értesse meg alaposan. Mind-ebből következhet az is, hogy a részanyagokban erősebben kell szelektálnia, semmiképp sem vezetheti azonban arra, hogy valamelyik lényeges feladatot, pl. az összefüggések megértését, a térképolvasást, a jellemnevelést teljesen mellőzze, elhagyja. Amint ilyen okkal nem mondhat le tantárgya képző feladatairól sem, a gondolkodást nem helyettesítheti pl. magolvasással. Mi már nem vágyakozhatunk a Móra Ferenc által meg-rajzolt iskola dicsőségére. Diákjaink ne beszéljenek úgy „a dicsőségesen uralkodó tör-ténelmi alakokról”, hogy közben egyetlen szót sem értenek abból, amit mondanak.

DR. SZIRMAJ ENDRE
Tanítóképző Intézet, Kaposvár

A beszéd-készség fejlesztésének feltételei az általános iskola alsó tagozatában

Társadalmunk természetes törekvése, hogy szeretné a következő nemzedékeket a lehető leg-jobbán előkészíteni az életre. Érthető tehát, hogy az általános iskola olyan „korszerű alap-műveltséget” akar adni, amely biztos alapja a mozgósítandó ismeretek reprodukálásának, sőt a kezdeményező-és alkotókészség kibontakozását is elősegíti. De az ismeretek csak biztos készségek közvetítésével használhatók fel, tehát gondosan kimunkált készségekre is szükségünk van.

A készségek közül talán a legfontosabb a beszéd-készség. Hiszen a beszéd a gondolkodó és alkotó ember nélkülözhetetlen, társadalmi érvényű gondolatkövetési eszköze, s az ember önkifejezésének legáltalánosabb módja. Vizsgáljuk meg most a beszéd-készség jellemző saját-ságait, és tekintsük át azokat a lényeges feltételeket, amelyek az alsó tagozatban alapul szol-gálnak a beszéd-készség fejlesztéséhez!

A magyar nyelv értelmező szótárában a „Beszéd-készség” címszó alatt a következőket olvas-hatjuk: „Valakinek az a képessége, tehetsége, hogy könnyen, folyamatosan, értelmesen tud beszélni.” — Természetes tehát, hogy a tanuló beszédében akkor éri el a készség színvonalát, ha bármely szituációban: világosan, pontosan, összefüggően, természetesen közölni tudja ismer-reteit, gondolatait, érzéseit, állásfoglalását. — Az a kérdés; mit tesz és mit tehet az alsó tago-zat annak érdekében, hogy ezt minden tanuló mielőbb és minél teljesebben elérje.

A tanterv mind tartalmával, mind szerkezeti felépítésével biztosítja a beszéd-készség cél-szerű és sokoldalú fejlesztését. A környezetismeret és az olvasás tanítása nemcsak alapokat te-remt, hanem négy éven át a készségfejlesztés legfontosabb munkaterülete. A II. osztálytól kezdve aztán a nyelvtan-helyesírás tanítása, III. osztálytól kezdve pedig a fogalmazás tanítása biztosítja az egyre gazdagodó, tudatos és rendszeres munkát. A beszéd-készség fejlesztéséhez igen kedvező feltételeket biztosít még az alsó tagozati tanterv szerkezetében érvényesülő kon-centrikus felépítés. Mindez azonban csak lehetséges. A siker a tanulók és a tanító eredményes együttműködésétől függ.

A hat éves gyermek szinte kizárólag beszéd segítségével tart kapcsolatot környezetével. Sőt az alsó tagozatban mindvégig a beszélgetés a leggyakrabban használt módszer. Szerepe meghatározó erejű. Csakhogy az első osztályba érkező tanulók szellemi érettsége, kifejezési kész-

sége nagyon sokféle színvonalú. S nekünk kell elvégeznünk a viszonylagos egységesítést, hogy aztán zavartalanul dolgozhasson együtt az osztály. Ezért a kezdet különösen nehéz!

Ne feledkezzünk meg soha a *megfelelő légkör* biztosításáról. A tanulók csak akkor mozgósíthatják szellemi erőiket, csak akkor beszélnek szívesen, ha otthon érzik magukat az iskolában. Ha természetesség, bizalom, őszinteség uralkodik az osztályban, a gyáva is hamarabb megszólal, a félszeg is előbb megbátorodik.

Azon kell munkálkodnunk, hogy minél több *közlésre alkalmas situációt* teremtsünk! Különböző motivációkkal elsősorban a belső késztető erőket kell felhasználnunk annak érdekében, hogy tanítványaink minél gyakrabban vállalkozzanak szóbeli cselekvésre, vagyis beszédre.

Bár azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy mi a közlés pillanatnyi és közvetlen célja. Attól függően, hogy: elemi szükségletek közlése, bizonyos felismerések kifejezése, ösztönös gyakorlás, egyszerű utánzás vagy éppen egy játékba való bekapcsolódás szándéka váltja-e ki a közlést, más és más mértékben kapnak szerepet a beszéd tartalmi, formai vagy kifejezésbeli elemei.

A szóbeli megnyilatkozás annál becsebb lesz, minél inkább közösségi és erkölcsi érdekek késztetik szólásra tanítványainkat, nem pedig önző cél vagy egyéni szándék. (Persze az egyén fejlődése szempontjából az ismeret- és érzésvilág gazdagítása és pontos kifejezése ugyancsak nagy jelentőségű!)

A zavartalan közlés érdekében biztosítanunk kell, hogy semmiféle gátló tényező ne akadályozza tanítványaink beszédét. Ez egyformán vonatkozik a beszéd tartalmi, formai és kifejezésbeli részére.

A megfelelő színvonalú értelmi fejlettség, *gondolkodási képesség* eleve feltételez bizonyos színvonalú *beszédkészséget*. Hiszen köztudomású tény, hogy a beszéd és a gondolkodás elválaszthatatlanok egymástól, bár a kettő nem azonos egymással. A lényeges különbség kettőjük között abban van, hogy a gondolkodás *tükrözi* az objektív valóságot, a beszéd pedig *közi*. A nyelv eszköze a gondolatnak, nem maga a gondolat. Az elválaszthatatlanságból viszont az is következik, hogy minden beszéd egy kicsit hangos gondolkodás, és minden gondolkodás egy kicsit néma beszéd.

Az iskolába kerülő gyermeket elárasztja a hatalmas ismeretanyag meg a rengeteg élmény. A tárgyak, tények, jelenségek, fogalmak, összefüggések és érzelmek kavargó világában igyekeznek eligazodni és rendet teremteni. Ebben nagy segítségére van a beszéd. Akkor is, amikor kérdez, akkor is, amikor válaszol.

A tanuló eleinte úgy igazodik el könnyebben, ha az új tárgyat, tényt, jelenséget az *első jelzőrendszer* közvetítésével *képzetek fokán* ismerheti meg. A szó fogalmi tartalmát így közeleltheti meg majd a legteljesebben. — Többek között ezért van rendkívül nagy jelentősége a vizualitás és mindenféle közvetlen szemléltetés sokoldalú alkalmazásának. — A III., IV. osztályban aztán már könnyebben eligazodik a fogalmi gondolkodásban is (a nyelvtan, a fogalmazás és az olvasás sokat segít!), de igazán csak a felső tagozatban tud majd önállóan és eredményesen dolgozni a *második jelzőrendszerben*, a „közvetett ismeretszerzés” szintjén.

A *megfigyelőképesség fejlesztése* az ismeretek gazdagodása és a beszédkészség fejlődése szempontjából egyformán fontos. Az anyaggyűjtésben, az elemzésben, a különbözőségek és azonosságok felismerésében, az összefüggések feltárásában pontos megfigyelések nélkül nem igazodhatunk el. Tetézheti aztán a nehézségeket az is, hogy tanítványainknak az elemi gondolkodási műveletek végrehajtásához nincsenek megfelelő nyelvi eszközeik.

A tanulók *lényeglátásra nevelése* — többek között — azért jelentős, mert az adott helyzetben jelentkező összefüggések és elvonatkoztatások nyelvi kifejezése feltétlen pontosságot, szabotosságot, tömörséget és nyelvi hajlékonyságot kíván! Minden anyanyelvi tárgy tanítása számos lehetőséget biztosít ahhoz, hogy lényeglátásra neveljünk. A képolvasást az I. osztály olvasásóráin már az előkészítő időszakban használjuk. A gondolat egységek megkülönböztetését, kiemelését szintén megtanuljuk az I. osztályban. Aztán ezt a gondolat-egységek alapján végzett „szűkítési” gyakorlat II. osztályban arra is felhasználjuk, hogy előkészítsük az olvasmány- és fogalmazási vázlatok megszerkesztésének tanítását. Sőt ha tanítványaink bármely helyzetben önálló megfigyeléseiket és megállapításaikat közlik, lényeglátásuk fejlettségének színvonaláról tesznek tanúságot. Mindezen műveletek végrehajtása szükségszerűen fejleszti a beszédkészséget.

A *képzelet fejlesztése* ugyancsak jótékonyan hat a beszédkészség fejlődésére. Hiszen az olvasmányokban, fogalmazásokban, feladatokban és gyakorlatokban feltárt situációk és tények felismerése vagy az új, önállóan kidolgozott megállapítások, összefüggések közlése a nyelvi elemek és szerkezetek sokoldalú alkalmazását kívánja. Leginkább ilyen helyzetekben nyilatkozik meg egyik-másik tanítványunk nyelvi leleménye, alkotóképessége. Ilyenkor születnek az új szavak, szó szerkezetek vagy mondatformák.

A beszédkészség fejlesztése szempontjából igen jelentős, hogy a tanulók birtokában levő szóanyag hatékony és sokoldalúan használható legyen. A szó ne csak önmagában éljen, hanem változatosan kötődjön egyéb szavakhoz szó szerkezetek és mondatformák közvetítésével. A *hangalakhoz* mindig pontos és lehetőleg teljes jelentéstartalomnak kell kapcsolódnia — a megfelelő hangulati tartalommal együtt —, különben a gyermekek közlésében sok lesz a bizonytalanság vagy az üresjárat. Ne tűrjük meg az ilyen semmitmondó, hézagöltő szókapcsolatokat: „... és még aztán azt olvastuk, hogy...”, „... meg aztán mind azt láttuk, hogy...” stb. (A szókincsfejlesztés módszereinek vizsgálatára most nem térhetünk ki.)

Az a legszerencsésebb, ha a tanuló értelmi képességeinek fejlesztésével, érzelmvilágának gazdagodásával *harmonikusan együtt tart* a kifejezőképesség fejlődése. Csak az a gyermek végezheti el kifogástalanul az elemzést, az azonosítást, az elkülönítéseket, az összehasonlítást, az anyag lényeges tartalmi és formai elemeinek kiemelését, az összefüggések feltárását — akinek gazdag és pontos nyelvi eszközök vannak birtokában. A kifejezés társadalmi érvényű és hatékony eszközeit csak akkor biztosíthatjuk tanítványaink számára, ha módszereink és eljárásaink alkalmazásában következetesek és rendszeresek vagyunk.

De nem feledkezhetünk meg a következőkről sem! Jelentősen akadályozhatja a beszédkészség fejlődését az is, ha a tanulók hiányosan, tévesen vagy torz módon használják a *beszéd elemeit és kifejezési eszközeit*. A beszédhibák megszüntetése pedig az alsó tagozati oktatás feladata. Még felsorolni is sok, hogy mi mindennel kell a tanítónak megküzdenie! — Javítja a hibás hangképzést, köznyelvi beszédhangokkal helyettesíti a tájnyelviakat, nem engedi meg sem a „rikácsolást”, sem a „motyogást”, küzd a beszédritmus zavarai ellen (hadarás, dadogás), természetes hangsúlyozást követel, megfelelő hanglejtést alkalmaztat stb. Nehéz munka ez, főképpen azért, mert a tanító leginkább csak a példamutatást, az utánóztatást és az analógiák alkalmazását hívhatja segítségül. Mégis: a tanító akkor tanít jól, ha minden tanítványában a jövő egy-egy szónokát látja.

Az általános iskolai tanuló a beszédet nagyon gyakran használja a következő helyzetekben: vagy ismert szöveget reprodukál, vagy saját gondolatait, véleményét közli. Mindkét megnyilatkozás jelentősen fejleszti a beszédkészséget.

Kész szöveg reprodukálásakor tanítványaink újra meg újra olyan nyelvi anyagot alkalmaznak, amely mindenkor mintául szolgálhat saját gondolataik önálló kifejezésére. Bár az alsó tagozatban nem tantervi követelmény a kifejező olvasás, a III—VI. osztályos tanulók a jól megértett, pontosan feldolgozott anyagot gyakran meglepő erővel tudják tolmácsolni. A ritmikus szöveg mindig megkönnyíti a felidézést, de az is igaz, hogy gyakran „éneklésre”, túlhangsúlyozott recitálásra csábítja a gyermekeket.

Saját gondolatai kifejezésekor az alsó tagozatos tanuló is produktív tevékenységet fejt ki. Bár gyakran használ másoktól tanult szó szerkezeteket, mondatokat — a gondolatossor, az összefüggés közlése már alkotó munka eredménye, amelynek kifejezésére mozgósítani kell minden ismert nyelvi elemet, egységet és szerkezetet. Legtöbbször már az alsó tagozatban nyilvánvalóvá válik, hogy melyik tanuló beszédkészsége fog a legszerencsésebben ki fejlődni.

A nevelő nyelvi igényessége, gazdag, kifejező beszéde az alsó tagozatban különösen nagy hatású példa. Köztudomású, hogy a tanuló hűségesen utánózza tanítója beszédét: elsajátítja szókincsét, szó szerkezetét, ellesi szóképeit, hasonlatait, utánózza mondat szerkesztését, és változatlanul követi azt a hangképzést, hanglejtési formát, beszédritmust, hangsúlyozást, amit naponta újra meg újra hall.

Az elmondottakkal talán sikerült bizonyítani, hogy az alsó tagozat biztosít minden tantervi, tárgyi, oktatási, nevelési, logikai és lélektani feltételt annak érdekében, hogy a tanulók és nevelők mindennapi munkájának eredményeképpen zavartalanul fejlődhessen a gyermekek beszédkészsége. A társadalomban tevékenykedő ember legtöbbször szóban érintkezik a többiekkel. Fontos, hogy beszédünk mindenkor híven fejezze ki a valóságot, hogy amit mondunk, az pontos, teljes és igaz legyen. Ehhez pedig már az alsó tagozatban biztos alapokat kell teremtenünk.

